

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ПОЛОЖЕНЬ ТЕОРІЇ ТЕРМІНА РИТИ ТЕММЕРМАН

Стасюк Т. В.

Дніпропетровський державний аграрний університет

У статті досліджено особливості соціокогнітивного підходу до вивчення природи терміна, розглянуто основні положення соціокогнітивного термінознавства, висунуті бельгійською дослідницею Ритою Теммерман.

Ключові слова: термін, одиниця розуміння спеціального знання, спеціальний дискурс, професійна комунікація, соціокогнітивне термінознавство.

В статье исследуются особенности социокогнитивного подхода к изучению природы термина, рассматриваются основные положения социокогнитивного терминоведения, выдвинутые бельгийской исследовательницей Ритой Теммерман.

Ключевые слова: термин, единица понимания специального знания, специальный дискурс, профессиональная коммуникация, социокогнитивное терминоведение.

The article investigates the features of sociocognitive approach to the nature of term, considers the main statements of sociocognitive terminology, suggested by Belgian linguist Rita Temmerman.

Key words: term, unit of understanding, special discourse, professional communication, sociocognitive terminology.

У центрі уваги статті – положення теорії терміна в річищі соціокогнітивного напрямку, розробленого бельгійською дослідницею Ритою Теммерман, яку європейська термінознавча спільнота вважає його засновницею; аналіз терміна як знака, що вербалізує соціологічні й когнітивні категорії, несе в собі певну структуру різнопланової інформації.

Актуальність розвідки полягає в тому, що огляд положень, розроблених Ритою Теммерман у соціокогнітивному напрямі, дозволить комплексно проаналізувати зсув у парадигмі термінознавства, проблематику нових досліджень терміна, що розкриває перед сучасними лінгвістами широкі можливості з вивчення структур і форм мовної репрезентації спеціального знання.

Метою нашої роботи є огляд положень соціокогнітивного термінознавства, розроблених бельгійською дослідницею та її міжнародною науковою групою, які відображають новий ракурс вивчення насамперед природи терміна, а потім уже й процесів термінотворення, терміновживання, термінологічного менеджменту.

Для реалізації поставленої мети дослідження необхідно було розв'язати такі **завдання**:
1) систематизувати наукові погляди Рити Теммерман, викладені в різних статтях і монографії,
2) уточнити природу терміна з погляду нової парадигми, порівняти і оцінити різні визначення цієї базової для термінознавства одиниці.

Об'єктом дослідження стали положення теорії терміна Рити Теммерман.

Предметом дослідження став науковий дискурс, а саме фрагментарні представлення теорії Рити Теммерман у різних джерелах та розробки авторів її наукової групи, створення цілісного розуміння соціокогнітивної природи терміна.

Наукове значення роботи полягає в комплексному аналізі нового напрямку вивчення терміна й осмисленні його основних положень, що є актуальною та корисною інформацією для українського термінознавства.

Теоретичною базою розвідки слугували концепції представників традиційного термінознавства, присвячені різним аспектам дослідження терміна, концепції західних термінознавців-когнітологів, на які спиралася бельгійська дослідниця та власне її теорія.

Соціокогнітивне термінознавство було започатковане як напрям, альтернативний основним принципам логічного позитивізму, структуралізму, термінологічної школи О. Вюстера, радянської термінологічної школи, Празької термінологічної школи – різних шкіл і напрямів, що належать до так званого “традиційного термінознавства” (термін Р. Теммерман) [1].

Р. Теммерман у статті “Сумніви щодо ідеалу однозначності. Різниця між соціокогнітивним і традиційним термінознавством” (1997 р.) [2] зазначає: “Коли ми стандартизуємо термін, існує ризик видалення значення, необхідного для спілкування фаховою мовою. З позиції логічного позитивізму ми мали б уніфікувати термін відповідно до його логічної вмотивованості, але ми повинні також зрозуміти, що наявність у терміна синоніма та багатозначності – це не так уже й погано. Загалом значення не варто розуміти лише як логічний елемент в абстрактній структурі, воно також тісно пов’язане з комунікативною настановою та інтересами людини”. Р. Теммерман розрізняє дві теорії – теорію “традиційного термінознавства” і теорію “соціокогнітивного термінознавства” [2].

Згідно з першою, основна операційна одиниця термінознавства – поняття, яке існує об’єктивно; терміни називають поняття, які вибудовуються в логічно та онтологічно структуровану систему понять; дефініція поняття відображає позицію поняття в логічній та онтологічній поняттєвій системі, наприклад, суттєві сторони поняття визначаються за родовидовими ознаками, гіперо-гіпонімічними характеристиками, зв’язками із суміжними поняттями.

Згідно з другою теорією, основна одиниця термінознавства – одиниця розуміння спеціального знання; деякі одиниці розуміння можна сприймати в реальності, інші одиниці розуміння можна досягнути, усвідомити, зрозуміти; терміни – це двигуни процесу розуміння, досягнення світу, оскільки вони поєднують нові етапи розуміння з попередніми етапами; одиниці розуміння функціонують в ідеалізованих когнітивних моделях – пропозиційних та метафоричних; одиниці розуміння включають такі параметри: історична інформація, інтеркатегорійна та інтракатегорійна інформація, процедурна інформація; терміни можуть характеризуватися багатозначністю, омонімією, синонімією, метафоричним перенесенням, вони можуть змінювати (інколи суттєво) своє значення в діахронії.

Р. Теммерман у праці “Теорія соціокогнітивного термінознавства” (2001 р.) [3] протиставляє теорію традиційного термінознавства й теорію соціокогнітивного термінознавства та зазначає, що вплив Віденської школи О. Вюстера звів термінологічні дослідження до основних принципів стандартизації. Однак розвиток когнітивістики, соціолінгвістики, загального наукового знання дав підстави застосовувати провідні лінгвістичні принципи й здобутки останнього часу в термінознавстві. Сучасні дослідження термінології природничих наук (біологія, біохімія, біотехнологія, мікробіологія, імунологія, фізіологія, генетика, молекулярна генетика, екологія тощо) дають підстави вважати принципи Віденської школи обмеженими. Соціокогнітивний напрям у термінознавстві розглядає терміни як “одиниці розуміння спеціального знання” (термін Р. Теммерман) – найпростіші або складні категорії; розкриває особливості функціонування термінології в соціодискурсі, досліджуючи сприймання та передавання спеціальних категорій; розглядає принципи фахової комунікації у сфері природничих наук, аналізуючи умови термінопородження й терміновживання.

Р. Теммерман у праці “Щодо нових шляхів опису термінології: соціокогнітивний підхід” (2000 р.) [1] акцентує увагу на таких положеннях:

– соціокогнітивний підхід у термінознавстві висуває необхідність введення нової одиниці для оперування термінологічним знанням – “одиниці розуміння” (напротивагу одиниці традиційного термінознавства – “поняття”);

– соціокогнітивний напрям вважає “поняття”, яким користувалася школа О. Вюстера (“одиниця думки, що формується через абстракцію на основі набору властивостей одного або кількох об’єктів”) обмеженим, адже воно не відображає сукупності когнітивних процесів, які протікають у свідомості людини, коли вона сприймає й відтворює термінологічну інформацію;

– соціокогнітивне термінознавство (частково наслідуючи методи когнітивної лінгвістики) розглядає процеси категоризації та концептуалізації знання фахових спільнот, тобто спеціальних соціумів, процеси осягнення фрагментів дійсності (у фаховому полі) за допомогою сортування когнітивних моделей;

– соціокогнітивне термінознавство підкреслює, що розуміння спеціального знання, як і будь-якого загального знання, власне, є категоризацією (складним комплексом процесів виділення категорій, притаманним свідомості людини), а категорії (які мають структуру прототипів) є розмитими, абстрагованими, поліморфними;

– соціокогнітивний напрям оперує термінами як вербалізованими репрезентантами когнітивних категорій. Тому процес вибору терміна фахівцем, процес пріоритету тієї чи іншої лексеми у спеціальній комунікації залежить від того, яку саме ознаку категорії, її сторону агент мовлення виділяє як основну в певній соціокомунікативній ситуації;

– традиційне термінознавство оперує термінами як елементами терміносистеми, складеної на основі логічної або онтологічної класифікації дійсності; соціокогнітивне термінознавство розглядає термінопоняття, терміноконцепти як представників когнітивних категорій у формалізованому науково-фаховому світі й схильне до опрацювання термінополів, термінопростору, а не штучної терміносистеми;

– у традиційній теорії термінознавства вважається, що поняття має чітке місце в системі інших понять і може бути визначене за допомогою необхідних і достатніх характеристик; у соціокогнітивній теорії термінознавства опис значення ґрунтується на більш істотних або менш істотних одиницях інформації, тип одиниці розуміння залежить від зміни визначення, яке може містити або більш істотну, або менш істотну інформацію;

– соціокогнітивне термінознавство наголошує на необхідності вивчати тексти, дискурс, щоб зрозуміти гнучкість і різноманіття в представленні понять, адже “система” (категорія традиційного термінознавства) накладає певні обмеження на процеси категоризації та лексикалізації;

– синонімія і багатозначність є виявом функціональності в процесі розуміння, виявом перерозподілу когнітивних категорій у ранжуванні фрагментів інформації за релевантністю в певних комунікативних ситуаціях;

– категоризація знання та її лексикалізація в терміні повинні вивчатися в діахронічному зрізі, тому що категорії, концепти розвиваються в часі. Із цього погляду когнітивні моделі відіграють важливу роль у термінотворенні [1].

Р. Теммерман у статті “Підготовка термінографів: соціокогнітивний підхід” (2000) [4] викладає такі ідеї:

– для підготовки термінографів, які працюватимуть на засадах практичної реалізації положень соціокогнітивного термінознавства, необхідно познайомити студентів з основними питаннями когнітивної семантики, ставлячи перед ними різні задачі для аналізу одиниць розуміння спеціального знання і введення їх до гнучких шаблонів для опису термінів;

– наявні посібники з упорядкування термінології можна розподілити на два типи: орієнтовані на традиційну стандартизацію і орієнтовані на передові здобутки лінгвістики, філософії, психології і штучного інтелекту. Останні, проте, не розробляють керівних засад, як аналізувати й сортувати текстові корпуси (фахового дискурсу) для реального словникового проекту. Тому необхідно, щоб студент спочатку ознайомився з низкою теоретичних положень: з методами аналізу текстової інформації та методами розроблення відповідних шаблонів для опису й дефінування термінів;

– соціокогнітивне термінознавство забезпечує успіх у складанні термінологічних баз набагато вищої якості, ніж за традиційної стандартизації, завдяки солідній теоретичній базі, арсеналу методів аналізу текстових корпусів (фахового дискурсу) і втіленню методів проектування шаблонів для опису різних типів одиниць розуміння спеціального знання.

Р. Теммерман у статті “Терміноонтографія: онтологічна розбудова та соціокогнітивний підхід до опису термінології” (2003 р.) підкреслює, що термінологія не повинна бути однозначно орієнтованою на стандартизацію та об’єктивізм як теоретичну основу [5, с. 2]. Вивчення термінології в контексті сучасного соціокогнітивного термінознавства повинне спиратися на результати досліджень із когнітивної семантики, яка розвиває весь потенціал взаємодії між терміном і світом, мовою, людським розумом, а також на розуміння того, що термін функціонує в соціальному середовищі, тобто значення терміна розробляються в соціальному контексті, і когнітивні процеси в термінології тісно взаємодіють із соціальними процесами [5, с. 3]. Р. Теммерман у співавторстві зі своїми послідовниками у праці “Соціокогнітивне термінознавство і терміноонтографія” (матеріали конференції “Актуальні дослідження з автоматичного оброблення арабської мови”) (2006 р.) [6] підкреслює, що соціокогнітивний напрям у термінознавстві сприяє виробленню нової методології як аналізу термінології, так і її впорядкування. Р. Теммерман пояснює нові принципи побудування термінологічних матриць, баз знань, програмного забезпечення, які ґрунтуються на соціокогнітивному підході в термінографії.

К. Кереманс, Р. Теммерман, Г. Жао у статті “Термінологія та інженерія знань у виявленні шахрайства” (2005) [7] зазначають, що завдяки величезним обсягам інформації і широкому доступу Інтернет стає привабливим середовищем для шахраїв, які можуть охопити велику кількість потенційних жертв протягом короткого часу. Крім того, його розмір і динаміка не дозволяють поставити веб-контент під пильний правовий нагляд. Тому більшість шахрайств в Інтернеті виявляється випадково, і багато з них залишаються непоміченими. Автори пропонують інноваційну розробку в галузі соціокогнітивного термінознавства й комп’ютерної лінгвістики, яка дозволяє відстежувати шахраїв за допомогою термінологічних баз даних, онтологій та терміноонтографій на основі їх мовної поведінки в мережі. Дослідники виступили ініціаторами широкого застосування теорії соціокогнітивного термінознавства, практики вицленовування, сортування та використання терміноконцептів у прагматичній площині існування сучасного людства й довели ґрунтовність, практичну актуальність і масштабність нового напрямку розробок. Ідеї соціокогнітивного термінознавства Рити Теммерман стали підґрунтям для створення солідної методологічної бази для оброблення термінологічної інформації, розроблення термінологічних баз даних, побудови терміноонтологій, автоматичних термінологічних фільтрів, класифікаторів, екранів для сортування баз знань за термінологічним критерієм.

У наступній праці [8] група науковців, до складу якої увійшла Рита Теммерман, розробляє механізми інжинірингу онтологій у сфері шахрайств з фінансовими паперами. Основним когнітивним механізмом, узятим за основу побудування цієї концепції, є категоризація – виокремлення й усвідомлення людиною певних категорій як простих елементів знання у процесі пізнання дійсності. Основним соціологічним аспектом, яким послуговувалися вчені, стала різна інтерпретація дійсності в різних професійних соціумах, зокрема у спільноті фінансових аналітиків, менеджерів, фінансистів. Таким чином, застосувавши соціокогнітивний підхід до вивчення мови, зокрема до термінотворення та термінотворення у фаховій спільноті, вчені змогли розробити потужне теоретичне підґрунтя для створення комп’ютерних засобів опрацювання мови, термінологій і виявлення та перехоплення фінансових шахрайств.

Повертаючись до поглядів Рити Теммерман, розглянемо її трактування принципів традиційного і соціокогнітивного термінознавства, які вона подає у протиставленні.

Традиційне термінознавство послуговується такими принципами:

- термінознавство починається з понять, які можна чітко визначити;
- чітко визначені поняття можуть характеризуватися місцем у логічній та онтологічній поняттєвій структурі;
- поняття трактують за допомогою спеціального визначення (гіпонімічне поняття й диференційні характеристики) і / чи предметного визначення;

- термін позначає поняття. Вважається, що один термін позначає тільки одне поняття;
- поняття і терміни вивчають синхронно; взаємозв'язок між поняттям і терміном – довільний [1, с. 228]. Соціокогнітивне термінознавство ґрунтується на таких принципах:
 - соціокогнітивне термінознавство починається з одиниць розуміння, які частіше за все мають прототипну структуру;
 - розуміння – це структурована подія. Одиниця розуміння має інтракатегорійну та інтеркатегорійну структуру й функціонує в когнітивних моделях;
 - залежно від типу одиниці розуміння і від рівня і типу спеціалізації адресанта і адресата повідомлення в акті комунікації буде змінюватися те, наскільки релевантна і як буде відбиратися інформація, яку вербалізують у визначенні;
 - синонімія і полісемія функціонують у термінології. Вони важливі для динаміки розуміння терміна. Їх потрібно описувати;
 - одиниці розуміння постійно розвиваються. Історичні періоди в їх еволюції можуть бути більш або менш суттєвими в розумінні цих одиниць. Когнітивні моделі відіграють роль у розвитку нових ідей, що означає, що терміни мотивовані.

Прокоментуємо, що дослідниця при описі принципів традиційного термінознавства користується термінологією цього напрямку (поняття, логічна поняттєва структура, онтологічна поняттєва структура, спеціальне визначення терміна, предметне визначення терміна, гіпонімічний термін), а при описі принципів соціокогнітивного термінознавства залучає метатерміни когнітивістики (одиниця розуміння (спеціального знання), когнітивна модель, прототипна структура, інтракатегорійна структура, інтеркатегорійна структура, вербалізація інформації у визначенні) та соціальної комунікації (адресат повідомлення, адресант повідомлення, спеціалізація адресанта повідомлення, акт комунікації, релевантність інформації повідомлення, динаміка розуміння терміна). Представлені протиставлення ґрунтуються на розгляді питання-ядра – що є основною ментальною категорією, яку вербалізує термін – поняття чи когнітивна одиниця розуміння.

Отже, короткий огляд положень теорії терміна Рити Теммерман дає змогу зазирнути в європейські термінознавчі дослідження, показує, що новий напрям викликав до життя цілу низку понять і поглядів, які зумовили утворення ланцюжків змін у всій теорії західного термінознавства. Тут треба наголосити, що основні питання все одно залишаються: що є термін, що він позначає, як він щось позначає, яка межа та глибина позначуваного, що є дефініція терміна, як формується дефініція терміна, що є реальність, чи можна систематизувати реальність, чи можна її категоризувати, як уявлення вербалізується в терміні тощо.

Можемо підсумувати, що найбільших впливів сучасне термінознавство зазнає від розвитку таких дисциплін, як когнітивістика, соціологія, прагматика, когнітивна й комп'ютерна лінгвістика, онтологічна інженерія та семантичний веб. Термінознавство розширює свої масштаби до репрезентації знань та управління знаннями. Західні термінологи досліджують властивості терміна як вербалізованого засобу категоризації навколишнього світу (метафору, метонімію, полісемію, синонімію, варіативність); вивчають роль терміна в професійному пізнанні, в експертній і професійній діяльності людини; створюють програми управління термінологією, компонують корпоративні термінологічні бази, бази знань, експертні репозиторії та фахові онтології.

Література

1. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The sociocognitive approach. / R. Temmerman. – Amsterdam: John Benjamins Publishing company, 2000. – 258 p.
2. Temmerman R. Questioning the Univocity Ideal. The difference between scio-cognitive Terminology and Traditional terminology // Hermes: Journal of Linguistics. – 1997. – N 18. – P. 51–90.

3. Temmerman R. Sociocognitive terminology theory // Terminologia y cognicion. – Barcelona: Institut Universitari de Lingüística Aplicada (Universitat Pompeu Fabra), 2001. – P. 75 – 92.
4. Temmerman, R. Training Terminographers: the Sociocognitive Approach // in Proceedings of the Ninth Euralex International Congress, EURALEX, 2000. – P. 453–460.
5. Temmerman R. & Kerremans K. Termontography: Ontology Building and the Sociocognitive Approach to Terminology Description. – Prague CIL17 Conference, 2003. – 10 p.
6. Geentjens S., Temmerman R., Kerremans K., De Baer P. Sociocognitive terminology and Termontography // Proceedings of the Journées d'Etudes sur le Traitement Automatique de la Langue Arabe, Rabat, Morocco, June 2006. – 2006. – P. 138–151.
7. Kerremans K., Temmerman R., Zhao G. Terminology and Knowledge Engineering in Fraud Detection // International conference on Terminology and Knowledge Engineering, Copenhagen, 16th–19th August 2005.
8. Zhao G., Kingston J., Kerremans K., Verlinden R., Coppens F., Temmerman R. & Meersman R.; Engineering an Ontology of Financial Securities Fraud, in Meersman R. (eds). – OTM Confederated International Workshops and Posters, GADA, JTRES, MIOS, WORM, WOSE, PhDS, and INTEROP – Heidelberg: Springer Verlag, 2004.